

Riksintresse för kulturmiljövården

Nyköpingsåns dalgång (D 52)

Hällristningar vid Släbro, foto Sörmlands Museum

KUNSKAPSUNDERLAG

Värden

Kunskapsvärde

Dalgången präglas av lång platskontinuitet där man finner gravar från bronsålder, äldre järnålder och vikingatid kant i kant med den historiska bebyggelsen. Till detta kommer att de övergripande dragen i markanvändningen bibehållits och är ovanligt tydliga, t.ex. vägar som följer gränsen mellan in- och utmark.

Hällristningsmiljön vid Släbro, offerfynden vid Täckhammar och mer ordinära bronsålderslämningar visar på en väl sammanhållen centralbygd under bronsålder med viktiga kultplatser. Hällristningarna vid Släbro är helt unika och är, utöver riksintressanta, av internationellt intresse.

Järnålderns gravfält har med sina varierade och formrika gravar stora pedagogiska värden.

I området finns goda möjligheter att studera många vikingatida stormannagårdar inom ett begränsat område.

Den norra delen av dalgången domineras av ett utpräglat herrgårdslandskap där bebyggelsen representerar stora bebyggelsehistoriska och socialhistoriska värden. Områdets stora antal säterier medger goda möjligheter till att studera variationer inom 1600-talets säteribildningar med dess många olika uttryck avseende ekonomi, sociala miljöer, markanvändning och byggnadshistoria.

Kommunikationsstråket längs med dalgången är alltså tydligt med vattenvägen, äldre vägsträckningar och dagens landsvägar. Byggnadsbeståndet i området omfattar en rad olika typer av byggnader som representerar såväl adelns formfulländade miljöer vid Näs, Tista, Täckhammar, Kristineholm och Bönsta

som arbetarnas bostadslängor, småstugor och arrendegårdar. Det finns en rad byggnader som avspeglar speciella funktioner från 1600-talet fram till tidigt 1900-tal. Tillsammans med bebyggelsen på gårdarna Tå, Lund och Brunnsta speglar de en lång rad av olika stilhistoriska ideal och sociala förhållanden. Byggnadsbeståndet är genom sin mångfald och variationsrikedom mycket värdefullt och illustrerar många hundra års byggnadstradition på landsbygden.

Upplevelsevärde

Fornlämningarna och det öppna landskapet med sina utblickar över sankängarna invid ån ger en god upplevelse och förståelse för markanvändningen och landskapets tidsdjup.

Flera av fornlämningsmiljöerna är lättillgängliga, vårdade, skyltade och uppbär stora pedagogiska kvaliteter. Från Släbro till Täckhammar är det möjligt att uppleva fornlämningar från bronsålder, äldre järnålder och vikingatid genom att följa den förhistoriska leden på östra sidan av ån. Hällristningarna vid Släbro utgör en lättillgänglig och fascinerande utflyktsplats. Det är alltså möjligt att färdas på delar av det förhistoriska vägstråk som kantas av äldre järnåldersgravfält, vikingatida höggravfält och runstenar som förmedlar lång kontinuitet.

Brunnsta är den enda jordbruksbebyggelsen på ursprunglig plats mitt i odlingsmarken och har stor betydelse för upplevelsen och förståelsen av markanvändningen och dess historia i dalgången. De betade sankängar som kantar Nyköpingsåns dalgång visar på ett ålderdomligt betesbruk med stor betydelse för upplevelsen av å-miljön. Det öppna odlingslandskapet är av stor betydelse för upplevelsen av landskapet och dalgångens karaktär.

De många säteribildningarna ger en upplevelse av stormaktstidens omdaning av landsbygden. Herrgårdsmiljöerna med dess komponenter förmedlar makt, sociala och ekonomiska förhållandena inom de väl sammanhållna herrgårdsmiljöerna. Herrgårdarnas bebyggelse representerar stora byggnadshistoriska och arkitekturhistoriska värden. De ädellövskogspartier och alléer som hör till herrgårdarna är viktiga för upplevelsen av herrgårdsmiljöerna.

Bruksvärde

Merparten av området domineras av storskalig jordbruksdrift.

Fornlämningarna i södra delen av området ligger i flera fall i grönområden som nyttjas för rekreation. Där berikar de miljön och upplevs som identitetsskapande komponenter. Fornlämningsområdet vid Släbro och Broby med hällristningar, gravfält, äldre färdväg och runstenar utgör tillsammans med gravfälten vid Bönsta några av Nyköpingsområdets viktigare kulturhistoriska utflyktsmål. Fornlämningarnas pedagogiska kvaliteter drar även till sig ett stort antal skolklasser.

Miljöerna har stora turistiska värden av betydelse för regionen men även på det nationella planet. Hällristningarna vid Släbro är helt unika och av stort internationellt intresse.

Specifika mål

Mål för kunskapsvärde, upplevelsevärde och bruksvärde

Det öppna landskapet ska bestå. Kontinuitet i markzonering med den öppna, odlade, inägomarken och den omgivande utmarken med kontrasterande hagmarker och skogsklädda höjder ska bevaras. De

Fornlämningarna ska bevaras och sambanden mellan dem och den historiska bebyggelsen ska vara avläsbar. Landskapets kulturhistoriska komponenter ska vårdas och vidmakthållas. Ålderdomliga, terränganpassade vägpartier, många gånger i gränsen mellan in- och utmark, ska behålla sin autentiska prägel och kunna brukas i samma utsträckning som idag. De vårdade och skyltade fornlämningarna, bl.a. de unika hällristningarna vid Släbro ska fortsätta att vara tillgängliga.

Välbevarade, ålderdomliga bebyggelsestrukturer och enskilda byggnader med kulturhistoriska kvaliteter ska bevara sin karaktär och underhållas, gäller t.ex. de många småstugor som finns i Tuna-området. Herrgårdsmiljöernas omfattande och varierande byggnadsbestånd med dess mycket höga kvaliteter ska bevaras. De omgivande miljöerna med alléer och ädellövskog ska vidmakthållas. Kyrkomiljön ska bibehålla sin karaktär.

Området ska fortsätta att vara en attraktiv boendemiljö och bibehålla förutsättningar för ett aktivt jord- och skogsbruk utan att inverka på riksintresseområdets värden.

Det innebär att:

- Fornlämningarna ska inte tas bort eller skadas.
- Ängs- och hagmarker ska fortsätta att betas och att åkermarken brukas och inte planteras igen med högväxande gröda så att de öppna utblickarna försvinner.
- Alléer i området ska underhållas.
- Värdefulla bebyggelsemiljöer som herrgårdarna, Bärbo kyrkomiljö, gårdarna i söder och områdets torp och ålderdomliga stugor ska inte rivas eller förändras på ett sådant sätt att deras karaktär går förlorad. De ska underhållas med varsamhet.
- Ny bebyggelse anläggs inte i exponerade lägen, i sådana lägen att ursprunglig bebyggelse förstörs, eller att landskapsbilden påverkas negativt.

Beskrivning

Naturgeografi

Dalgång som binder samman det inre sjölandskapet med Östersjön genom Nyköpingsån. Den östra sidan kantas av en ås och höjdsträckning med branta sluttningar ner mot ån. Den västra sidan kantas av Skavstamalmen med flacka sandmoar som sluttar mjukt ner mot åfåran. I RI-områdets södra del vid Harg är åfåran smal, från Broby till Skrävsta kan dalgången beskrivas som bred och öppen med stilla vatten för att norr om Skrävsta fortsätta vidare i en smalare vindlande å till Långhalsen. Där åfåran är som bredast kantas den av vidsträckta sankmarker och åkermark. Där den är smalare går den genom hagmarker och skogsmarker.

Dagens landskapsbild

Nyköpingsån utgör i söder en smal, vindlande ström med forsar vid Harg där den södra sidan präglas av förortens hyreshus och villabebyggelse. Från Broby - Släbro till Kristineholm utgör den en bred dalgång dominerad av vidsträckt jordbruksmark med enstaka framträdande jordbruksbebyggelse. Här märks särskilt Brunnsta som den enda kvarvarande jordbruksbebyggelsen mitt i den öppna dalgången. Östra sidan kantas av en skogsklädd höjdrygg och i väster anas den skogsklädda malmen bortom de vidsträckta åkrarna. Från Kristineholm till Långhalsen har Nyköpingsån en slingrande karaktär omsluten av skogsklädd kuperad mark. Den norra delen domineras idag av monumentala herrgårdar med alla de attribut som är typiska för dessa miljöer såsom alléer, imponerande bebyggelse på framträdande platser och arbetskraftens statarlängor och torp. I anslutning till dessa präglas landskapet av storgodsdrift.

Den tidigare flygflottiljen vid Skavsta, numera flygplats, har påverkat landskapsbilden under de senaste decennierna. I området finns anläggningar som har samband med landningsbanorna och inflygningen till dessa.

Dagens brukande

Storskalig jordbruksdrift.

Dagens bebyggelsestruktur

Villasamhälle i söder vid Harg-Släbro. Byar och gårdar i den breda dalgången vid Skavsta. Herrgårdar i norr med tillhörande arbetarbostäder av olika slag.

Vid Bärbo finns en väl samlad kyrkomiljö från 1600-1700-talen som omfattar prästgård, skolor i två generationer och en ålderdomlig, timrad fattigstuga. Prästgårdens huvudbyggnad från tidigt 1900-tal flankeras av två 1700-talsflyglar.

Bönsta utgör ett typiskt exempel på 1600-talets säteribildningar med herrgården i ett framträdande läge, med utsikt över ån. Mangården utgör en väl sammanhållen miljö avskild från fägården. Huvudbyggnaden, inspektorsbostaden och trädgårdsmästarbostaden fick sin nuvarande utformning under 1860-talet och uppvisar stora byggnadshistoriska kvalitéer och värden.

Kristineholm är uppförd på 1700-talet men präglas av en ombyggnation vid 1800-talets början.

Täckhammar är bebyggt med en karaktäristisk empirebyggnad från 1806. Den omges av två äldre flyglar. Till miljön hör en mycket stor och utsmyckad ekonomigård från 1860-talet som bildar en sluten fyrkant som har innehållit bostäder, mejeri, gårdskontor och stall.

Tista utgör en av de mest särpräglade herrgårdsmiljöerna i Södermanland med en kilometerlång allé som leder till en huvudbyggnad uppförd 1766-71, ritad av Hoppe. På norra sidan bildar två svängda flyglar och intilliggande magasin en hästskoformad innergård. I söder ligger ytterligare två 1700-talsflyglar.

Anläggningen omges av en strikt formlagd trädgård och park. Hela anläggningen är ovanligt imponerande och utgör byggnadsminne med mycket höga konsthistoriska och arkitekturhistoriska värden. Intill herrgården finns en ekonomigård med ett mindre samhällsbildning för arbetar av olika slag som omfattar ett 20-tal byggnader av olika karaktär och med olika funktion.

Näs är ett fint exempel på den karolinska tidens herrgårdsmiljöer. Huvudbyggnaden är timrad och panelad. Den flankeras av två flyglar i putsad sten. Alla byggnaderna är uppförda runt 1720. Till miljön hör ett timrat herrskapsstall. Miljön uppbar stora byggnadshistoriska kvaliteter.

Till samtliga miljöer hör många små stugor, torp och arrendegårdar. Flera uppvisar ålderdomlig, autentisk bebyggelse. Här kan nämnas arbetarbostaden vid Tuna, Åkra gård som är herrgårdsliknande samt ett antal små stugor i området söder om Tista med ålderdomlig prägel.

Brunnsta är den enda bytomten mitt i odlingsmarken i den öppna dalgången som alltjämt är bebyggd. Inom den välbevarade gårdsmiljön finns flera hus som uppvisar byggnadshistoriska värden.

Historiska skikt

Stenålder - I anslutning till malmarna väster om ån har det påträffats stenyxor som visar på bosättningar i området under yngre stenålder, bl.a. i hagen invid Stora Berga ladugård. Under denna tid är åsen i öster och vattenfarleden ett viktigt kommunikationsstråk till det inre av Södermanland.

Bronsålder - Nyköpingsåns dalgång är en av de mest betydande centralbygderna i Sörmland. Vid Släbro-Harg återfinns en av vårt lands märkligaste hällristningsmiljöer. Den karaktäriseras av figurristningar i form av "ramfigurer", en typ av hällristningar som inte förekommer någon annanstans, med undantag för en figur i Trosaåns dalgång. De ingår i en rik bronsåldersmiljö som sträcker sig från Släbro nära Nyköping till Täckhammar (med en rad offerfynd av brons) vid Långhalsen i norr. På de högsta bergskränen, utmed dalgången, ligger rösen som visar att området var fullt koloniserat med flera bosättningar vid ån under bronsåldern. På flera platser med utpräglade järnåldersgravfält finns det inslag av gravar som sannolikt hör hemma i bronsålder samt boplatsindikerande skärvtenshögar, varav en del registrerats som "gravhögar". Till exempel vid Tå där det vikingatida höggravfältet delvis ligger ovanpå bronsålderns boplats (noterat vid besök i fält).

Järnålder - Under järnåldern blev bosättningarna platsbundna och antalet gravfält ökade. De många ortnamnen som slutar på -sta och -by visar att bebyggelseenheter var namngivna och etablerade i början av yngre järnålder. I området finns flera omfattande gravfält med för järnåldern typiska gravformer, t.ex. domarringar och resta stenar vid Bönsta på det namngivna gravfältet Högvakten. Ortnamnen i Nicolai socken uppvisar närmast ett typiskt yngre järnålders namnskick med många -sta och -bynamn samt Lund, Tuna, Spånga, Tå, Berga, Broby.

I området finns en fornborg som ligger mycket strategiskt invid Nyköpingåsn precis där den kröker kraftigt och bildar en trång passage.

De stora vikingatida höggravfälten vid Broby, Släbro, Tå, Skavsta-Berga, Bönsta, Ålsta, Skresta, Täckhammar, Tista och Lund m.fl. omfattar tillsammans mer än 1000 gravar. Gravfälten ligger på höjderna och vänder sig ut mot ån. Vid Skavsta-Berga har man påträffat en av landskapets få vikingatida silverskatter. Mellan gårdarna kan man följa det vikingatida vägnätet som kantas av runstenar och resta stenar. Vid Släbro finns stenkistan till bron över Nyköpingsån kvar och intill står en runsten som berättar om bron vid Släbro. Runstenar och gravfält visar att området dominerades av en vikingatida stormannaklass.

Medeltid – ruin efter ett kapell vid Kapelltorp på Tuna mark som kan ha varit en föregångare till Bärbo kyrka som uppfördes under 1200-talet som en enkel landsbygdskyrka. Bärbo har sedan dess byggts om och ut vid flera tillfällen. Vid Bärbo finns en väl samlad kyrkomiljö från 1600-1700-talen. Täckhammar är sätesgård under en period på 1400-talet.

1600-talet - säteribildningar som gett upphov till herrgårdarna Tista, Näs, Kristineholm, Täckhammar och Bönsta. Bönsta ligger på östra sidan av Nyköpingsåns breda dalgång mitt för det område som dominerats av Skavsta, Brunnsta och Tå. Bönsta är en väl sammanhållen mindre herrgårdsmiljö som ligger parallellt med landsvägen, präglad av 1860-talet. Övriga herrgårdsmiljöer ligger i norra delen av dalgången med strikt planlagda herrgårdsmiljöer med framträdande huvudbyggnader, alléer, olika typer av byggnader i olika lägen. De har sedan 1600-talet kommit att prägla denna norra del helt. I närområdet till Tista fanns en rad verksamheter i slutet av 1800-talet, två ångsågar, en såg, ett tegelbruk och en kalkugn. Sannolikt har det funnits ytterligare en rad verksamheter i området under olika perioder vilka skulle kunna identifieras genom ytterligare kartstudier.

De övriga byarna i området har i regel bestått av två till tre hemman som i fler fall lagts samman så att det endast finns kvar en brukningsenhet, t.ex. Brunnsta, alternativt att hela bytomten är avhyst genom uppköp, t.ex. Ålsta och Tåbäcken.

I senare tid har det växt fram ett villaområde vid Släbro i söder och vid Skavsta-Berga har flygflottiljen som etablerades 1940 ersatts av en expanderande civil flygplats. Vid sidan av de många byggnader som uppfördes för flygflottiljen finns det anläggningar i området som har samband med landningsbanorna och inflygningen till dessa.

Värdetext 1987

Nyköpingsåns dalgång: Gravfält från järnåldern. Från 1600-talet utpräglad herrgårdsbygd med de välbevarade sätesgårdarna Tista, Näs, Kristineholm och Täckhammar och dess ekonomibyggnader, arbetarbebyggelse, arrendegårdar och torp från 1600-tal och framåt.

Historiska näringar

Storskaligt jordbruk. Flygflottilj vid Skavsta från 1940 till 1990-talet, idag expanderande flygplats.

Kommunikation

Nyköpingsån har haft stor betydelse som viktig färdväg till det inre sjölandskapet och de många bygder som följer i olika riktningar. Åsryggen på östra sidan leder norrut mot Sparreholm, Malmköping och Eskilstuna. Tillsammans har de erbjudit en vattenfarled och en landväg som nyttjats och varit av stor betydelse sedan stenåldern. Vid Släbro finns rester av en runstensbro som tillsammans med vikingatida höggravfält och runstenar på den östra åsryggen visar på vägens betydelse under vikingatid. En motsvarighet på västra sidan anas söder om Berga där det finns en hålväg kantad av en rest sten. Dessa nord-syd-gående vägsträckningar finns belagda på sockenkartor från 1670-talet.

Samhällsfunktioner

Tuna – anses vara ett administrativt centra som föregår Husby-enheterna. Tuna i Nyköpingsåns dalgång har en mycket strategisk placering invid ån.

Bärbo – sockencentrum med administrativa funktioner såsom skola, fattigstuga, prästgård.

Helgona och Nicolai socknar har sina respektive kyrkor inne i Nyköping på var sin sida av ån och kan ses som ”dubbelkyrkor”.

Makt

Bronsålderns bosättningsområden med sin speciella offerplats vid Täckhammar och hållristningsmiljö vid Släbro anger att dessa platser varit av central betydelse under bronsålder.

Tuna-enheten, stora vikingatida höggravfält och runstenarna i området visar på en bebyggelse med mäktiga och välbeställda stormän under vikingatid.

Täckhammar är sätesgård under en period på 1400-talet.

1600-talets säterilandskap är ett uttryck för stormaktstiden och adelns inflytande.

Vems landskap

Mäktiga bronsålders ”hövdingar”.

Vikingatida stormän.

Adelssläkter från 1600-talet och framåt.

Visuella/ historiska samband

Kontinuitet över tiden där olika tiders lämningar ligger tätt invid varandra eller direkt överlagrar varandra. Hållristningarna exponerar ut mot Nyköpingsåns vattendrag.

Järnålderns gravfält är uppförda för att synas från Nyköpingsån och från de ålderdomliga vägarna.

Herrgårdarnas corps de logi är placerade med ett framträdande läge på en höjd, exponerade mot en sjö eller Nyköpingsån. Till huvudbyggnaden går alléer som en rät axel.

Byarna ligger i direkt anslutning till sina gårdar, i regel mellan det som i äldre tid var inägomarkens två gårdar.

Koppling till naturgeografi

Fornlämningar och bebyggelse ligger på den obrukade moränmarken. Åkermark har inte bebyggts.

Herrgårdarnas huvudbyggnader har fått framträdande lägen i terrängen. Äldre vägsträckningar följer åsryggen i öster.

Administrativa uppgifter

Namn och identitet: Nyköpingsåns dalgång (D 52)

Socken: Bärbo, Nicolai och Helgona socknar

Kommun: Nyköping

Karaktärstyp: Herrgårdslandskap, fornlämningsmiljö

Karaktärsord: Lösfynd av stenyxor, bronsåldersmiljöer med skärvstenshögar, krönrösen, offerplats, hållristningsmiljöer, Släbroristningarna, resta stenar, domarringar, fornborg, höggravfält, runstenar, vadplats, Tuna, ortnamnsskick med yngre järnåldersnamn, runstensbro, silverskatt, åderdomlig vägsträckning, kapellruin, 1200-tals kyrka, säteribildningar, påkostade herrgårdsmiljöer, torpstugor, arbetarbostäder, sjösänkningar, flygflottilj

Befintliga skydd

Byggnadsminne, 3 kap. KML. Tista

Fornlämningar, 2 kap. KML

Kyrkomiljön, 4 kap. KML

Riksintresseområde för kulturmiljövården 3kap.6§ MB

Riksintresseområde för naturvården, 3 kap.6§MB - Nyköpingsån

Riksintresse för friluftslivet 3 kap. 6 § MB – Nyköpingsån

PBL 8 kap. §13, 14, 17.

Biotopskydd för ädellövskog, alléer, vattendrag.

Uttolkning av gräns 2014

Riksintresset omfattar samlade fornlämningsmiljöer och sträcker sig bl.a. fram till bron vid Släbro-Harg så att samtliga hållristningsmiljöer ingår.

Tid	Bebyggelse	Markanvändning	Kommunikation	Samhällsideologi Makt/sociala	Karaktärsområden/ -lämningar Illustrationsförslag
Yngre stenålder	Lösfynd av stenyxor	Havsvik in i dalgången	Vattenled, Åsrygg på östra sidan som fortsätter norrut i Malmköpingsåsen		Stenyxor, Strandlinjekartor
Bronsålder	Omfattande bosättningar med skärvestenshögar, gravrösen och hällristningsområden vid Broby-Släbro-Harg Bönsta, Tå-Berga, Skresta, Täckhammar Beteslandskap utmed på sankängar		Vattenled– Nyköpingsån Färdväg – via åsrygg till Malmköping-Eskilstuna	Maktelit uttryckt i större krönrösen, Kultplats med hällristningar vid Släbro-Harg, Offerplats vid Täckhammar	Hällristningar Släbro Krönrösen vid Bönsta och Berga Strandlinjekartor som visar landtillväxten fr äldre till yngre bronsålder Depåfynd från offerplats vid Täckhammar (holkyxor, stenyxor m.m.)
Äldre järnålder	Bosättningsmönster etableras i grova drag, resta stenar, domarringar fornborgar		Vattenfarled, fornborg bevakar Nyköpingsån och området vid Tuna		Gravfältet Högkarlen vid Bönsta, domarring vid Lund
Yngre järnålder	Större boplatser med stora högggravfält: Broby-Släbro, Bönsta, Tå, Berga, Skresta, Lund, Tuna, Täckhammar, Tista (gamla Åkra)		Vattenfarled Hålvägar, vägsträckningar, Runstensbro vid Släbro, vadplats,	Administrativt centra-Tuna, Stormannaätter reser runstenar silverskatt	Broby-Släbro-Tå-Bönsta-Skresta – tydliga gravfält invid vägen vägsträckningar med runstenar, Runstensbro vid Släbro
Medeltid	De vikingatida enheterna fortlever som små byar invid de förhistoriska gravfälten Jordbruksbygd		Vägnät på båda sidor om ån, vad vid Täckhammar	Nicolai och Helgona kyrkor uppförs i Nyköping på 1100-t Kapellruin nära Tuna ersätts av Bärbo kyrka på 1200-talet. 1400-talet sätesgård - Täckhammar	Vägnätet förbi runstenarna Kapellruin Bärbo kyrka
1600-talet – 17/1800-talen	Säteribildningar vid Näs, Tista, Täckhammar, Kristineholm, Bönsta, byar fortlever i söder. Arkitektoniskt påkostade herrgårdsmiljöer uppförs Värdefullt och varierat byggnadsbestånd. Jordbruk som effektiviseras vid 1700-talet och 1800-talets skiften, 1800-talet sjösänkning av Långhalsen, Yttern		Vägnät belagt på 1600-talskartor		1670-talets sockenkarta visar sätesgårdar, byar och vägnät Näs, Tista, Täckhammar, Kristineholm och Bönsta visar exempel på en rad olika byggnader från 1600-talet till 1900-tal
1900-talet	Bebyggelsen sedan 1800-talet består, antalet gårdar minskar genom sammanslagningar (Brunnsta) och nedläggning genom flygflottiljen. Rationellt jordbruk		Landsväg till Sparreholm, Flygplats vid Skavsta	Flygflottilj vid Skavsta 1940-1990talet, Skolor läggs ner	Flygflottiljen, övergivna skolor och övergivna bytomter t.ex. Broby där fruktträdgården alltjämt står kvar